

گزارشی از کتاب‌شناسی‌های حج و زیارت

اباذر نصر اصفهانی

زمان‌هایی را به آنها اختصاص می‌دهند. البته تأثیر حج و زیارت در اقتصاد جامعه و فرهنگ دینی هم قابل توجه است. به همین دلیل پژوهشگران از اقشار و تخصص‌های مختلف، به ابعاد حج و زیارت پرداخته‌اند و هر ساله صدها کتاب و مقاله و پایان‌نامه در این زمینه عرضه می‌شود.

یک علت مشکلات در عرصه حج و زیارت، فقدان اطلاع‌رسانی مناسب است. این کمبود، مؤلفان را به سوی تألیف کارهای تکراری و بدون توجه به واقعیت‌ها و مشکلات سوق می‌دهد. حال در صورت فعال شدن سامانه‌های اطلاع‌رسانی، وضعیت پژوهش در این عرصه سامان می‌پذیرد.

به دلیل کثرت آثار درباره حج، زیارت، مکه، مدینه و امثال این کلیدواژه‌ها، کسانی در پی گردآوری اطلاعات این آثار و تنظیم آنها برآمده‌اند. از این رو تاکنون چند کتاب‌شناسی در این حوزه در ایران و برخی کشورهای اسلامی تولید و عرضه شده است. این نوشتار گزارشی از این کتاب‌شناسی‌ها است.

در ایران

در ایران چهار اثر در قالب کتاب‌شناسی درباره حج و زیارت تاکنون شناسایی شده است. مشخصات آنها به ترتیب زمان انتشار عبارتند از:

کتابنامه حج؛ به کوشش محمدحسن بکائی؛ به سفارش حوزه

چکیده: کتاب‌شناسی‌ها به عنوان یکی از مناسب‌ترین منابع مرجع در گردآوری، تنظیم و اشاعه منابع مکتوب در حوزه موضوعی خاص، جایگاه ویژه‌ای در عرضه خدمات علمی دارند. با توجه به اهمیت کتاب‌شناسی‌ها در نشان دادن وضعیت علمی موضوعات و جلوگیری از انجام کارهای تکراری از طریق اطلاع‌رسانی در خصوص آثار منتشر شده در حوزه‌های موضوعی مختلف، نویسنده در نوشتار حاضر به ارائه گزارشی از کتاب‌شناسی‌های تدوین شده در حوزه حج و زیارت در داخل و خارج از کشور همت گماشته است. وی در راستای این هدف، پس از ذکر مشخصات کتابشناختی کتاب‌شناسی‌ها، معرفی مختصری از محتوا و ساختار هر یک از کتاب‌شناسی‌ها را ارائه می‌نماید.

کلیدواژه: کتاب‌شناسی حج، کتاب‌شناسی زیارت، معرفی کتاب.

از جمله شاخص‌های توسعه‌یافتگی جوامع، رشد دانش اطلاع‌رسانی و خدمات مرجع در میان پژوهشگران آن جامعه است. خدمات مرجع دامنه وسیعی از قبیل دایرةالمعارف، دانشنامه، کتاب‌شناسی، نسخه‌شناسی، فرهنگنامه، راهنما و اطلس دارد. کتاب‌شناسی یکی از مناسب‌ترین مراجع در گردآوری، تنظیم و اشاعه منابع مکتوب در حوزه موضوعی خاص است و جایگاه و ارزش ویژه‌ای در عرضه خدمات علمی دارد. در اهمیت کتاب‌شناسی، همین بس که بدون وجود آن هیچ تحقیق و پژوهشی به طور کامل به سامان نمی‌رسد؛ چرا که اطلاعات لازم برای پیشبرد یک پژوهش را در اختیار محقق قرار می‌دهد. وجود کتاب‌شناسی در هر موضوعی، از هدر رفتن وقت پژوهشگران آن رشته در جستجوی منابع جلوگیری می‌کند. همچنین نمایی از وضعیت علمی آن موضوع را نشان می‌دهد.

حج و زیارت، بخشی از زندگی هر فرد مسلمان است و مسلمانان برای این اعمال برنامه‌ریزی نموده، هزینه‌هایی مصرف کرده و بالاخره

نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت، تهران: نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۷۴، ۳۹۲ ص، رقعی.

این اثر معرفی ۱۳۵۵ اثر از کتاب‌ها و نشریاتی است که در موضوع حج به زبانهای عربی، فارسی و اردو در کشورهای مختلف به چاپ رسیده است. تاریخ نشر این آثار حداکثر تا سال ۱۳۷۳ شمسی (۱۴۱۶ قمری) است. همچنین در این کتابشناسی برخی از نسخه‌های خطی در موضوع حج معرفی شده‌اند. ساختار کتاب بر اساس الفبای عنوان آثار است. در پایان کتاب نیز فهرست موضوعی آمده است. آثار معرفی شده، ذیل یکی از این موضوعات جای گرفته‌اند: احرام‌نامه؛ احکام حج؛ احکام میقات؛ بهداشت حاجیان؛ پیام‌های امام خمینی؛ حجاز مقدس؛ حج خونین؛ حج‌نامه؛ حریم شریفین؛ دعاها و زیارات حج؛ راهنمای حاجیان؛ سفرنامه؛ طواف‌نامه؛ عمره مفرده؛ قربانی؛ مدینه‌شناسی؛ مکه‌شناسی؛ مناسک‌نامه.

معجم ما کتب فی الحج والزیارة والمعالم المشرفة فی الحجاز؛ به کوشش عبدالجبار الرفاعی؛ تهران: نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۵، ۳۷۶ ص، وزیری.

فهرستی از اطلاعات ۳۲۲۲ اثر فارسی و عربی، شامل کتاب و مقاله و رسائل و نسخ خطی در موضوع حج و مکه مکرمه و مدینه منوره و اماکن متبرکه و زیارتی حجاز است. این کتابشناسی پیش از این به صورت سلسله مقالاتی در مجله میقات الحج از شماره ۴ (سال ۱۴۱۶ ق) تا شماره ۲۲ (سال ۱۱، رجب. ذوالحج۱۴۲۵ ق) در هفده مقاله به چاپ رسیده است. تنظیم اطلاعات در این کتابشناسی بر اساس الفبای عنوان آثار است. از ضعف‌های این کتاب، نداشتن فهرست موضوعی و نیز فهرست الفبایی نویسندگان است.

آینه آثار: فهرست آثار و معرفی کتاب‌های منتشر شده حوزه نمایندگی ولی فقیه در امور حج و زیارت؛ به کوشش مرکز تحقیقات حج؛ تهران: نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۲۲۳ ص، رقعی.

معرفی آثار منتشر شده توسط مرکز تحقیقات حج وابسته به بعثه مقام معظم رهبری در امور حج و زیارت است. این تولیدات درباره حج و ابعاد گوناگون فقهی، تاریخی، عرفانی، سیاسی و اجتماعی آن و نیز درباره عتبات عالیات است. در این کتابشناسی، ۳۹۶ اثر معرفی شده است. به همراه اطلاعات مأخذشناسی هر کتاب، معرفی کوتاهی از آن کتاب نیز آمده است. تنظیم اطلاعات این کتاب موضوعی است و آثار در یازده فصل معرفی شده‌اند. عناوین فصول یازده‌گانه عبارتند از: قرآن و تفسیر؛ آداب، اخلاق، اسرار و معارف حج؛ احکام و مناسک؛ اعتقادات؛ آثار تاریخی (شامل: آثار تاریخی و مذهبی و امکان حج، اماکن متبرکه سوریه، عتبات عالیات عراق)؛ ادعیه و

زیارات؛ سفرنامه‌ها و خاطرات؛ حج در آینه شعر و ادب؛ نشریات امور اجرایی حج؛ آثار متفرقه؛ کتب و نشریات به زبان‌های خارجی (شامل کتاب‌های اردو، انگلیسی، ترکی، عربی). در پایان این کتابشناسی، فهرست الفبای عناوین آمده است.

کتابشناسی زیارت: کتابشناسی زیارت، مزار، زیارتگاه‌های اسلامی، توسل، شفاعت، تبرک. به کوشش سیدرضا باقریان موحد؛ تهران: نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۸۷، ۴۰۰ ص، رقعی.

گزارشی از مهم‌ترین کتاب‌های درباره زیارت به زبان فارسی یا عربی است. این کتاب‌ها در ایران نوشته یا ترجمه شده و یا پخش و عرضه شده است. این آثار حداکثر تا سال ۱۳۸۶ شمسی به چاپ رسیده‌اند. این کتابشناسی در سه بخش تنظیم شده است. مؤلف در بخش اول با عنوان «کتابشناسی توصیفی زیارت»، یکصد کتاب مهم درباره زیارت و مزار و زیارتگاه و موضوعات مرتبط را برگزیده و به صورت توصیفی معرفی کرده است. در بخش دوم با عنوان «کتابشناسی غیرتوصیفی زیارت»، اطلاعات مأخذشناسی ۵۶۲ اثر را آورده است. در بخش سوم با عنوان «نسخه‌شناسی زیارت»، اطلاعات ۵۳۵ نسخه خطی در موضوع زیارت را از فهرست‌های نسخ خطی و برخی منابع اصیل آورده است. نحوه تنظیم اطلاعات در هر بخش این کتاب بر اساس الفبای عنوان آثار است.

کتابشناسی حج و زیارت: معرفی کتاب‌های منتشر شده در ایران (۱۳۵۸-۱۳۸۸)؛ اباز نصر اصفهانی؛ تهران: نشر مشعر، چاپ ۱، ۱۳۹۰، ۱۰۱۲ ص، وزیری.

معرفی کتاب‌های منتشر شده در ایران در موضوع حج و زیارت پس از پیروزی انقلاب اسلامی تا سال ۱۳۸۸ است. به عبارتی این کتابشناسی در پی معرفی همه آثار حج و زیارت نیست، بلکه فقط کتاب‌هایی را معرفی می‌کند که در محدوده زمانی ۱۳۵۸-۱۳۸۸ چاپ شده است. این محدوده زمانی و جغرافیایی بر اساس نظر مدیریت مرکز تحقیقات حج، به عنوان سفارش دهنده اثر اجرا شده است. کل کتاب‌های معرفی شده در این کتابشناسی حدود ۲۲۰۰ عنوان است. از این تعداد ۱۴۰۰ عنوان درباره حج و موضوعات مرتبط با آن و حدود ۸۰۰ عنوان درباره ابعاد مختلف زیارت است.

اطلاعات گردآوری شده در یازده بخش طبقه‌بندی و تفکیک شده‌اند. عناوین این یازده بخش چنین است: بخش نخست: تاریخ و جغرافیا؛ بخش دوم: سفرنامه و خاطره‌نگاری؛ بخش سوم: عرفان، اخلاق و کلام؛ بخش چهارم: قرآن و حدیث؛ بخش پنجم: ادبیات و هنر؛ بخش ششم: فقه و حقوق؛ بخش هفتم: علوم اجتماعی (شامل جامعه‌شناسی، اقتصاد، علوم سیاسی، روان‌شناسی، آمار و...)؛ بخش

به هشتم: بهداشت و درمان؛ بخش نهم: مدیریت حج و حجاج؛ بخش دهم: تشریف و نیایش؛ بخش یازدهم: کلیات؛ مرجع‌شناسی. همچنین ذیل هر بخش، اطلاعات تفکیک و معمولاً در چند فصل آمده‌اند. برای آسانی در دسترسی به اطلاعات این کتاب، مؤلف در پایان سه نوع نمایه آورده است: ۱. فهرست عناوین؛ ۲. فهرست پدید آورندگان؛ ۳. فهرست فروست‌ها (سلسله انتشاراتی).

در خارج از ایران

قائمة بیلوجرافیه موضوعیه عن الحج؛ إعداد قسم الإعداد الفني، إدارة المخطوطات والمكتبات الإسلامية، قطاع الإفتاء والبحوث الشرعية؛ الكويت: وزارة الأوقاف والشؤون الإسلامية، ۱۹۸۸م/۱۴۱۸ق، ۹۰ص.

بخش ششم که به مقالات و پژوهش‌ها اختصاص دارد، شامل ۱۲۳۴ اثر است که یک مورد به زبان انگلیسی، پنج مورد به فرانسوی، دو مورد به آلمانی و بقیه به عربی است. بخش هفتم که بخش پایانی است، مربوط به سخنرانی‌ها و نوارهای کاست است. سیزده ماده مربوط به سخنرانی‌های منبری است و بقیه نوارهای کاست سخنرانی‌های دانشگاهی و علمی اختصاص دارد. مؤلف در پایان این کتاب دو فهرست آورده است که عبارتند از: ۱. فهرست پدید آورندگان، ۲. فهرست عناوین.

گزارشی از آثار موجود در سه کتابخانه وابسته به اداره نسخه‌های خطی و کتابخانه‌های کویت درباره حج و ابعاد آن است. در این کتاب‌شناسی اطلاعات مأخذ‌شناسی ۱۷۰ اثر که در مکتبه الروضه، مکتبه المسجد الكبير و مکتبه الموسوعه الفقهیه موجود بوده است، گردآوری و در قالب فهرست برکه‌های کتابخانه‌ای معرفی شده است. در پایان کتاب‌شناسی نیز دو فهرست شامل فهرست پدید آورندگان و فهرست عناوین آمده است.

الفهرس الوصفي التراکمي الأول للدراسات، التقارير، البحوث، والخرائط (۱۳۹۵-۱۴۱۱ هـ = ۱۹۷۵-۱۹۹۱ م)؛ عبد الرحمن محمد سلطان المعصومي و نجاتي نادر أدزترك؛ مكة المكرمة: جامعة أم القرى، مركز أبحاث الحج، ۱۹۹۲م/۱۴۱۳ق، ۲۳۸ص.

کتاب‌شناسی آثار منتشر شده توسط مرکز ابحاث الحج از جمله مراکز پژوهشی فعال در عربستان سعودی است. در این کتاب گزارشی از تحقیقات و پژوهش‌ها و نیز نقشه‌های منتشر شده توسط این مؤسسه آمده است.

معجم ما الف عن الحج: تاريخه، مناسكه، تنظيمه، طرقة، الرحلات اليه؛ عبدالعزيز بن راشد السنيدى؛ رياض: داره الملك عبدالعزيز، الطبعة الولی، ۱۴۲۳ق، ۴۱۵ص.

المجموع المفيد لكتب الحج على ضوء الكتاب والسنة؛ صالح بن فوزان بن عبد الله؛ مكة المكرمة: مكتبة إمام الدعوة العلمية، ۲۰۰۲م/۱۴۲۲ق، ۲۳۹ص.

کتاب‌شناسی منتخبی از آثار درباره حج و ابعاد آن، به ویژه بعد فقهی آن است.

در این کتاب‌شناسی اطلاعات ۲۶۵۵ اثر شامل کتاب، پایان‌نامه، مقاله، پژوهش، سخنرانی، سمینار، اسناد و آمار، گزارش‌ها، عکس‌ها و نقشه‌ها و مانند آن در موضوعات مرتبط با حج، در زبان‌های مختلف گردآوری و معرفی شده است.

مؤلف اطلاعات گردآوری شده را به هفت بخش تقسیم کرده است. بخش اول به آمارها و اسناد اختصاص دارد. در این بخش ۹۲ ماده آمده است که دو ماده به زبان انگلیسی و یک ماده به زبان ایتالیایی و بقیه به زبان عربی است. بخش دوم مربوط به نقشه‌ها و عکس‌هاست. در این بخش به یازده مورد اشاره شده که همگی به زبان عربی است، جز یک مورد که به زبان عربی-انگلیسی است. بخش سوم به گزارش‌ها اختصاص دارد که ۴۵ گزارش در آن آمده است. از این تعداد ده مورد به زبان انگلیسی، یک مورد به فرانسوی، سه مورد به عربی-انگلیسی و بقیه به عربی است.

در بخش چهارم که به معرفی کتاب اختصاص دارد، ۱۱۹۰ اثر معرفی شده است. از این کتاب‌ها ۵۶ مورد به زبان فارسی، ۳۱ مورد به ترکی، سیزده مورد به انگلیسی، چهار مورد به فرانسوی، یک مورد به اردو و موارد دیگر به عربی است. همچنین از این تعداد، ۲۳۹ مورد مربوط

